NUTQ NUQSONLI BOLALARDA MAYDA MOTORIKANI RIVOJLANTIRISHNING TALAFFUZGA TA'SIRI

Sultanova Jasmina Quatbay qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti Maktangacha va boshlang'ich talim Maxsus pedagogika: Logopediya 2-kurs talabasi

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20224973

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutq nuqsonli bolalarda mayda motorikani rivojlantirishning talaffuz jarayoniga ta'siri ilmiy-pedagogik va logopedik nuqtayi nazardan yoritiladi. Maqolada mayda motorika va nutq rivoji o'rtasidagi bog'liqlik, nutq nuqsonli bolalarda uchraydigan talaffuz kamchiliklari, logopedik mashg'ulotlarda barmoq o'yinlari, mozaika, plastilin, konstruktor, chizish, qirqish-yopishtirish, ipga munchoq terish kabi mashqlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, mayda motorika mashqlari talaffuzni to'g'ridan-to'g'ri almashtiruvchi emas, balki artikulyatsion, fonematik va nutqiy mashqlar bilan birgalikda qo'llanganda samarali yordamchi vosita ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Nutq nuqsoni, mayda motorika, talaffuz, logopediya, artikulyatsiya, fonematik eshituv, barmoq mashqlari, psixomotor rivojlanish, korreksion ish, bolalar nutqi.

Bolalarda nutqning to'g'ri shakllanishi ularning aqliy, psixologik, ijtimoiy va kommunikativ rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Nutq bola uchun fikr bildirish, atrofdagilar bilan muloqotga kirishish, o'z ehtiyojlarini ifodalash va ta'lim jarayonida faol qatnashish vositasidir. Shu sababli nutqdagi har qanday nuqson bolaning nafaqat so'zlashuv faoliyatiga, balki umumiy rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Nutq nuqsonlari turlicha bo'lishi mumkin: tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish, ayrim tovushlarni tushirib qoldirish, tovushlarni almashtirish, so'zlarni buzib aytish, nutq ravonligining buzilishi, fonematik eshituvning sustligi, lug'at boyligining cheklanganligi va grammatik tuzilmaning yetarli shakllanmaganligi shular jumlasidandir. ASHA nutq tovushlari buzilishlarini tovushlarni idrok etish, motor ishlab chiqarish yoki fonologik tasavvur qilishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq holat sifatida izohlaydi [1]. Nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish faqat til va lab harakati bilan cheklanmaydi. Bu jarayonda eshituv idroki, artikulyatsion apparat harakatchanligi, nafas, ovoz, diqqat, xotira, umumiy va mayda motorika ham o'zaro bog'liq holda ishtirok etadi. So'nggi tadqiqotlarda kommunikativ buzilishlari bo'lgan bolalarda yirik, mayda va vizual-motor ko'nikmalarda qiyinchiliklar uchrashi mumkinligi qayd etilgan [2].

Mayda motorikani rivojlantirish logopedik ishda yordamchi, ammo muhim vositalardan biri hisoblanadi. Chunki qo'l barmoqlarining aniq, muvofiqlashgan harakatlari bolaning umumiy psixomotor rivoji, diqqatni jamlash, harakatni rejalashtirish va nutqiy faoliyatga tayyorgarligini kuchaytiradi. Biroq shuni alohida ta'kidlash kerakki, mayda motorika mashqlari talaffuz nuqsonini yakka holda bartaraf eta olmaydi. ASHA tavsiyalarida nutq tovushlari buzilishlarini korreksiya qilishda tovushni to'g'ri hosil qilishni o'rganish, to'g'ri va noto'g'ri talaffuzni farqlash, tovushni so'z, gap, hikoya va suhbatda mashq qilish muhimligi ko'rsatiladi [3]. Demak, mayda motorika mashqlari artikulyatsion, fonematik va nutqiy mashqlar bilan uyg'unlashganda samarali natija beradi.

Mayda motorika qo'l barmoqlari, kaft, bilak va mayda mushaklar harakatining aniqligi hamda muvofiqligini bildiradi. Bola tug'ilgandan boshlab predmetlarni ushlash, qo'lini harakatlantirish, o'yinchoqlarni tutish, keyinchalik chizish, yasash, qirqish, tugma qadash, munchoq terish kabi harakatlar orqali mayda motorikasini rivojlantiradi. Mayda motorika rivoji bolaning umumiy psixik rivoji bilan uzviy bog'liq. Bola barmoqlari yordamida predmetlarni ushlab ko'radi, ularning shakli, hajmi, rangi, yumshoq-qattiqligi haqida tasavvur hosil qiladi. Bu

esa sezgi, idrok, tafakkur va diqqat rivojiga ta’sir etadi. Nutq nuqsonli bolalarda ko‘pincha qo‘l harakatlarining sustligi, barmoqlarni aniq boshqara olmaslik, mayda predmetlar bilan ishlashda qiynalish, chizish va yozishga tayyorgarlikning pastligi kuzatiladi. Bunday holatlar bolaning umumiy harakat koordinatsiyasi va nutqiy faoliyati o‘rtasida ma’lum bog‘liqlik borligini ko‘rsatadi. Mayda motorikani rivojlantirish orqali bola harakatni rejalashtirish, harakat ketma-ketligini bajarish, ko‘z va qo‘l muvofiqligini ta’minlash, diqqatni bir faoliyatga qaratish kabi ko‘nikmalarni egallaydi. Bu ko‘nikmalar esa logopedik mashg‘ulotlarda tovush talaffuzi ustida ishlash uchun zarur tayyorgarlikni kuchaytiradi.

Mayda motorika va nutq rivoji o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘p yillardan beri pedagogika, psixologiya va logopediya sohalarida o‘rganib kelinadi. Bola qo‘l harakatlarini boshqarishni o‘rgangan sari uning diqqat, idrok, xotira va tafakkur jarayonlari ham faollashadi. Nutq esa aynan shu psixik jarayonlar bilan bog‘liq holda rivojlanadi. Tadqiqotlarda mayda motorika va til rivoji o‘rtasida aloqadorlik mavjudligi ko‘rsatilgan. Masalan, 2022-yilda e’lon qilingan tadqiqotda mayda motorika ko‘nikmalari autistik bolalar va autistik aka-ukasi yoki opa-singlisi bo‘lgan chaqaloqlarda ekspressiv til natijalari bilan bog‘liq ekani qayd etilgan [4]. Boshqa bir tadqiqotda kommunikativ buzilishlari bo‘lgan bolalarda mayda va vizual-motor ko‘nikmalar bilan bog‘liq qiyinchiliklar uchrashi mumkinligi ta’kidlangan [2].

Biroq bu bog‘liqlikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri “barmoq mashqi qilinsa, talaffuz avtomatik tuzaladi” deb tushunmaslik kerak. Mayda motorika talaffuzni bevosita almashtirmaydi. Talaffuzni shakllantirish uchun til, lab, jag‘, yumshoq tanglay, nafas, ovoz va fonematik eshituv bilan maxsus logopedik ish olib boriladi. Mayda motorika mashqlari esa bu jarayonda bolaning umumiy psixomotor tayyorgarligini oshiradi, diqqatni jamlaydi, mashg‘ulotga qiziqishni kuchaytiradi va harakat koordinatsiyasini rivojlantiradi. Demak, mayda motorika talaffuzga bilvosita, lekin muhim ta’sir ko‘rsatadi. U bolaning umumiy harakat va nutqiy faoliyatini faollashtiruvchi yordamchi korreksion vosita sifatida qaraladi.

Nutq nuqsonli bolalarda talaffuz kamchiliklari turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Eng ko‘p uchraydigan holatlardan biri ayrim tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz qilishdir. Bola “r”, “l”, “s”, “sh”, “j”, “ch”, “q”, “g‘” kabi tovushlarni to‘g‘ri ayta olmasligi, ularni boshqa tovush bilan almashtirishi yoki umuman tushirib qoldirishi mumkin. Talaffuz buzilishlari quyidagi ko‘rinishlarda uchraydi:

birinchidan, tovushni tushirib qoldirish: masalan, “ruchka” o‘rniga “uchka” deyish;

ikkinchidan, tovushni almashtirish: “sham” o‘rniga “sam” deyish;

uchinchidan, tovushni buzib talaffuz qilish: tovushning noaniq, g‘alati yoki me’yordan chet shaklda aytilishi;

to‘rtinchidan, so‘zning bo‘g‘in tuzilishini buzish: bo‘g‘inlarni tushirib qoldirish yoki joyini almashtirish;

beshinchidan, nutqning umumiy noaniqligi va tushunarsizligi.

Bunday kamchiliklar bolaning tengdoshlari bilan muloqotiga, o‘z fikrini erkin ifodalashiga va ta’lim jarayonidagi faolligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. ASHA ma’lumotlariga ko‘ra, bola tovushlarni tez-tez noto‘g‘ri aytsa yoki nutqi boshqalarga tushunarsiz bo‘lsa, unda nutq tovushlari buzilishi bo‘lishi mumkin [5].

Mayda motorika mashqlarining talaffuzga ta’siri bir necha mexanizm orqali izohlanadi.

Birinchidan, mayda motorika mashqlari markaziy nerv tizimining harakatni boshqarish faoliyatini faollashtiradi. Bola barmoq harakatlarini aniq bajarishga o‘rgangan sari umumiy koordinatsiya, harakat ketma-ketligini rejalashtirish va nazorat qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. Bu esa artikulyatsion harakatlarni o‘zlashtirishga ham yordam beradi.

Ikkinchidan, barmoq mashqlari bolaning diqqatini jamlashga xizmat qiladi. Talaffuzni tuzatish mashg‘ulotlarida bola logoped ko‘rsatmasini eshitishi, kuzatishi, takrorlashi va o‘z xatosini tuzatishi kerak. Diqqati sust bola bunday topshiriqlarni bajarishda qiynaladi. Mayda motorika mashqlari esa diqqatni barqarorlashtirishga yordam beradi.

Uchinchidan, mayda motorika mashqlari ko‘z-qo‘l muvofiqligini rivojlantiradi. Bu ko‘nikma keyinchalik yozuvga tayyorgarlik, tovush-harf tahlili va savodga o‘rgatish jarayonida ham muhimdir.

To‘rtinchidan, barmoq o‘yinlari nutq bilan birga bajarilganda talaffuz mashqlarini qiziqarli qiladi. Masalan, bola barmoqlarini harakatlantirib she’r aytadi, bo‘g‘inlarni takrorlaydi, sanash yoki ritmik so‘zlarni talaffuz qiladi. Bu nutq, ritm va harakat uyg‘unligini kuchaytiradi.

Beshinchidan, mayda motorika mashqlari bolaning emotsional faolligini oshiradi. Logopedik mashg‘ulotlar qiziqarli o‘yin shaklida tashkil etilsa, bola tovush ustida ishlashdan charchamaydi va mashg‘ulotga ijobiy munosabatda bo‘ladi.

Nutq nuqsonli bolalarda mayda motorikani rivojlantirish uchun turli amaliy mashqlardan foydalanish mumkin. Ular bolaning yoshi, nutqiy nuqson turi, qiziqishi va motor rivojlanish darajasiga qarab tanlanadi.

1. Barmoq gimnastikasi.

Barmoq gimnastikasi logopedik mashg‘ulotlarda eng qulay va samarali usullardan biridir. Bunda bola barmoqlarini bukish, yozish, bir-biriga tekkizish, navbat bilan harakatlantirish, kaftni ochib-yopish kabi mashqlarni bajaradi.

Masalan:

“Barmoqlar salomlashadi” – bosh barmoq navbat bilan boshqa barmoqlarga tegadi.

“Qushcha uchdi” – bola kaftlarini qanot kabi harakatlantiradi.

“Yomg‘ir yog‘di” – barmoqlar stol ustiga sekin uriladi.

“Pianino chalish” – barmoqlar navbat bilan stolga tekkiziladi.

Bu mashqlarni bo‘g‘inlar bilan bog‘lash mumkin: “ma-ma-ma”, “pa-pa-pa”, “la-la-la”, “sa-sa-sa”. Natijada barmoq harakati va nutqiy ritm uyg‘unlashadi.

2. Plastilin va loy bilan ishlash.

Plastilin ezish, yumalatish, cho‘zish, mayda shakllar yasash barmoq mushaklarini mustahkamlaydi. Bola plastilindan olma, gul, hayvon, harf yoki tovushga oid predmetlar yasashi mumkin.

Masalan, “s” tovushi ustida ishlanayotganda bola “soat”, “savat”, “sabzi” shakllarini yasaydi va shu so‘zlarni talaffuz qiladi. Bu usul talaffuz mashqini predmetli faoliyat bilan bog‘laydi.

3. Mozaika va konstruktorlar.

Mozaika terish, lego yoki konstruktor yig‘ish ko‘z-qo‘l muvofiqligini, mayda harakat aniqligini va diqqatni rivojlantiradi. Logoped bu faoliyatni nutqiy topshiriq bilan bog‘laydi.

Masalan:

“Qizil kubikni ol.”

“Katta detalni qo‘y.”

“Ko‘k detal qayerda?”

“Men uy yasadim.”

Bola harakat bilan birga so‘z va gaplarni ham ishlatadi.

4. Ipga munchoq terish.

Munchoq terish barmoq harakatlarining aniqligini, sabr-toqatni va diqqatni rivojlantiradi. Bu mashqni rang, son, shakl va talaffuz bilan bog‘lash mumkin.

Masalan:

“Bir qizil munchoq.”

“Ikki sariq munchoq.”

“Munchoqni ipga terdim.”

Agar bola muayyan tovush ustida ishlayotgan bo‘lsa, shu tovush qatnashgan so‘zlar tanlanadi.

5. Qirqish, yirtish va yopishtirish mashqlari.

Qog‘ozni qirqish, mayda bo‘laklarga yirtish, shakllarni yopishtirish bolaning qo‘l panjasi harakatlarini faollashtiradi. Bunda xavfsizlik qoidalariga rioya qilinadi va qaychi faqat kattalar nazoratida ishlatiladi.

Bu mashqlar orqali “kesdim”, “yopishtirdim”, “dumaloq”, “uzun”, “qisqa”, “katta”, “kichik” kabi so‘zlar mustahkamlanadi.

6. Chizish va bo‘yash.

Chizish, nuqtalarni tutashtirish, kontur bo‘ylab yurish, shakllarni bo‘yash mayda motorika va yozuvga tayyorgarlikni rivojlantiradi. Logoped chizilgan rasm asosida talaffuz mashqlari tashkil etadi.

Masalan, bola “sh” tovushi uchun “shar”, “sham”, “sholg‘om” rasmlarini bo‘yashi va so‘zlarni takrorlashi mumkin.

Barmoq o‘yinlari mayda motorikani rivojlantirish bilan birga, nutqiy ritm, bo‘g‘in tuzilishi va talaffuzni mustahkamlashga yordam beradi. Bunday o‘yinlarda bola she’r, sanama yoki qisqa iboralarni aytish bilan birga barmoqlarini harakatlantiradi.

Masalan:

“Bu barmoq – bobom,
Bu barmoq – buvim,
Bu barmoq – otam,
Bu barmoq – onam,
Bu barmoq – men.”

Bu kabi o‘yinlar bolaning so‘zlarni eslab qolishi, ritmni sezishi, gap tuzilishini tushunishi va talaffuzni takrorlashiga yordam beradi. Ayniqsa, nutq nuqsonli bolalar uchun barmoq o‘yinlari mashg‘ulotni jonlantiradi, ularni faol ishtirok etishga undaydi. Barmoq o‘yinlari quyidagi talablarga javob berishi kerak:

-bolaning yoshiga mos bo‘lishi;
-qisqa va tushunarli matndan iborat bo‘lishi;
-aniq harakatlar bilan bajarilishi;
-talaffuz qilinayotgan tovush yoki bo‘g‘inlar bilan bog‘lanishi;
-muntazam takrorlanishi;
-bolada charchoq yoki zo‘riqish keltirmasligi.

Mayda motorika mashqlari talaffuzga samarali ta’sir qilishi uchun ular artikulyatsion mashqlar bilan bog‘lanishi zarur. Chunki talaffuzni bevosita til, lab, jag‘ va yumshoq tanglay harakatlari ta’minlaydi. Masalan, mashg‘ulot quyidagi ketma-ketlikda tashkil etilishi mumkin:

-avval barmoq gimnastikasi bajariladi;
-keyin artikulyatsion mashqlar qilinadi;
-so‘ng muayyan tovush qo‘yiladi yoki mustahkamlanadi;
-keyin shu tovush qatnashgan so‘zlar talaffuz qilinadi;
-yakunda rasm, o‘yin yoki predmetli faoliyat orqali tovush mustahkamlanadi.

Bunday ketma-ketlik bolaning umumiy va nutqiy harakat tizimini faollashtiradi. ASHA nutq tovushlari buzilishlarini davolashda tovushni to‘g‘ri hosil qilishni o‘rganish, tovushlarni farqlash va ularni so‘z, gap hamda suhbatda mashq qilish zarurligini ko‘rsatadi [3]. Shuning uchun mayda motorika mashqlari artikulyatsion ish o‘rnini bosmasdan, unga tayyorlovchi va mustahkamlovchi vosita sifatida qo‘llanishi kerak. Talaffuzni to‘g‘ri shakllantirishda fonematik eshituv ham muhim ahamiyatga ega. Bola tovushlarni eshitib farqlay olmasa, ularni to‘g‘ri

talaffuz qilishda ham qiynaladi. Mayda motorika mashqlarini fonematik eshituv topshiriqlari bilan birlashtirish mumkin. Masalan:

-bola “s” tovushini eshitsa, bitta munchoq teradi;
-“sh” tovushini eshitsa, boshqa rangli munchoq teradi;
-logoped “sa-sha-sa-sha” bo‘g‘inlarini aytadi, bola mos belgi qo‘yadi;
-bola eshitgan tovushiga mos rasmni tanlaydi va uni yopishtiradi.

Bu usulda bola bir vaqtning o‘zida eshitadi, farqlaydi, qo‘l harakatini bajaradi va tovushni talaffuz qiladi. Natijada eshituv, harakat va nutqiy faoliyat birgalikda rivojlanadi. Nutq nuqsonli bolalarda mayda motorikani rivojlantirishda ota-onalar bilan hamkorlik muhimdir. Logoped mashg‘ulotda berilgan mashqlarni uy sharoitida qisqa va o‘yin shaklida davom ettirishni tavsiya qiladi. Ota-onalar quyidagi mashqlarni uyda bajarishi mumkin:

-bola bilan plastilin yasash;
-rasm bo‘yash;
-tugma qadash va yechish;
-munchoq terish;
-qog‘ozdan shakllar yasash;
-konstruktor yig‘ish;
-barmoq o‘yinlarini takrorlash;
-kiyim qisqichlari bilan o‘yinlar tashkil etish;
-makaron, loviya yoki tugmalarni ajratish;
-chiziq bo‘ylab qalam yurgizish.

Biroq ota-onalar mashqlarni majburlash orqali emas, qiziqarli o‘yin tarzida tashkil etishi kerak. Mashg‘ulot davomiyligi bolaning yoshiga mos bo‘lishi lozim. Kichik yoshdagi bolalar uchun 5–7 daqiqalik qisqa mashqlar yetarli bo‘lishi mumkin. Ota-onalar mashqlarni bajarish jarayonida bolaga ko‘p gapirib berishi, predmet nomlarini aytishi, savol berishi, bola javobini sabr bilan kutishi kerak. Bu jarayonda mayda motorika bilan birga lug‘at boyligi va muloqot faolligi ham rivojlanadi.

Nutq nuqsonli bolalarda mayda motorikani rivojlantirish talaffuzni korreksiya qilish jarayoniga ijobiy yordam beradi. Barmoq mashqlari, predmetli o‘yinlar, konstruktor, plastilin, munchoq terish va chizish mashqlari bolaning diqqatini, ko‘z-qo‘l muvofiqligini, harakat aniqligini va psixomotor faolligini oshiradi. Bu esa logopedik mashg‘ulotlarda talaffuz ustida samarali ishlash uchun qulay sharoit yaratadi. Muhokama jarayonida muhim jihat shundaki, mayda motorika mashqlari talaffuz buzilishlarini bartaraf etishda yordamchi vositadir. Ular artikulyatsion mashqlar, fonematik eshituvni rivojlantirish, tovush qo‘yish, tovushni avtomatlashtirish va mustaqil nutqda mustahkamlash ishlari bilan birgalikda qo‘llanganda samarali bo‘ladi. Nutq tovushlari buzilishlarida davolash odatda tovushni to‘g‘ri hosil qilish, farqlash va uni so‘zdan suhbatgacha bo‘lgan bosqichlarda mashq qilishni o‘z ichiga oladi [3]. Shuningdek, har bir bolaning individual xususiyatlari hisobga olinishi zarur. Ba’zi bolalarda mayda motorika sustligi yaqqol ko‘rinadi, boshqalarida esa asosiy muammo fonematik eshituv yoki artikulyatsion apparat harakatchanligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli logoped mashqlarni tanlashda diagnostika natijalariga tayanishi lozim.

Nutq nuqsonli bolalarda mayda motorikani rivojlantirish talaffuzni shakllantirish va korreksiya qilish jarayonida muhim yordamchi ahamiyatga ega. Mayda motorika mashqlari bolaning qo‘l barmoqlari harakatchanligini, diqqatini, ko‘z-qo‘l koordinatsiyasini, harakatni rejalashtirish va boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu ko‘nikmalar esa logopedik mashg‘ulotlarda artikulyatsion va nutqiy topshiriqlarni bajarishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Mayda motorikani rivojlantirish uchun barmoq gimnastikasi, plastilin bilan ishlash, mozaika, konstruktor, munchoq terish, qirqish-yopishtirish, chizish, bo‘yash va barmoq o‘yinlaridan foydalanish samarali hisoblanadi. Ayniqsa bu mashqlar talaffuz qilinayotgan tovush, bo‘g‘in, so‘z va gaplar bilan bog‘langanda logopedik natija kuchayadi. Shu bilan birga, mayda motorika

mashqlari talaffuzni bevosita tuzatuvchi yagona usul emas. Ular artikulyatsion mashqlar, fonematik eshituvni rivojlantirish, tovushlarni qo‘yish va avtomatlashtirish, nafas va ovoz mashqlari, shuningdek ota-onalar bilan hamkorlikda olib boriladigan kompleks logopedik ishning tarkibiy qismi sifatida qo‘llanishi kerak. Demak, nutq nuqsonli bolalarda mayda motorikani rivojlantirish talaffuzni yaxshilashga bilvosita, lekin sezilarli darajada yordam beruvchi muhim korreksion-pedagogik yo‘nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. American Speech-Language-Hearing Association. Speech Sound Disorders: Articulation and Phonology. ASHA Practice Portal.
2. Varuzza C. et al. Gross, Fine and Visual-Motor Skills in Children with Communication Disorders. 2022.
3. American Speech-Language-Hearing Association. Speech Sound Disorders. ASHA Public Information.
4. Butler L. K. et al. Fine Motor Skill and Expressive Language in Minimally Verbal and Verbal Autistic Children. 2022.
5. Namasivayam A. K. et al. Speech Sound Disorders in Children: An Articulatory Phonology Perspective. 2020.
6. Volkova L. S. Logopediya. – Moskva: Vlados, 2007.
7. Levina R. E. Osnovy teorii i praktiki logopedii. – Moskva: Prosveshchenie, 1968.
8. Qodirova F. U. Maxsus pedagogika asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013